

Omkring den middelalderlige bebyggelse

Af Ebbe Hædersdal

1. Indledning

I 1974 fremlagde Hans Henrik Engqvist ved et symposium i Visby bl.a. to bebyggelsesmønstre, som går tilbage til middelalderen (1). Det ene – eksemplificeret af en karré mellem Stengade og Strandgade i Helsingør – er karakteriseret ved en arealopdeling i lange, smalle grundstykker og en tæt bebyggelse. Det andet – hentet fra en beskrivelse af nogle københavnske kannikerresidenser – er mere åbent, har et fritliggende hovedhus inde på den store og brede grund, have bag hovedhuset og en randbebyggelse af økonomi-bygninger (fig. 1).

Siden fandtes i andre danske købstæder antydninger af et mønster, der kunne minde om det sidste, med et hovedhus til beboelse inde på grunden og en randbebyggelse af boder (2). Før vi vender tilbage til disse med supplement af flere eksempler samt et udblik over mønstrets tilstedeværelse i Nordvesteuropa, vil vi give en fyldigere beskrivelse af de københavnske kannikerresidenser.

2. Det tilbagetrukkede beboelseshus med randbebyggelse. København

De ejendomme, Engqvist tog udgangspunkt i, havde før Reformationen været residenser for kanniker ved Vor Frue Kirke; men ved Universitetsfundatsen af 1539 blev de af Christian III skænket til Universitetet

og anvendt som professorboliger (3). Den følgende beskrivelse er sat sammen af Richard Mejborg på grundlag af Universitetets regnskaber i 1500-årene og bringes her i uddrag fra hans bog (4).

»... Fra hvilken Side man end nærmede sig Residentsen, fik man Indtryk af, at man stod over for en lille Fæstning, der mindede om mangt et Herresæde ude på Landet, således som vi kende det fra gamle Billeder.

Rundt om Grunden løb en Bindingsværks Ringmur, der hist og her veg Pladsen for Bagsiden af et Udhus, hvis få Vinduer ud mod Gaden – såvel i øverste som i nederste Etage – vare forsynede med forsvarlige Jærnstænger ...

Adgangen til Residentsen var ligesom på Herregårdene – gennem en særlig Portbygning. Portfløjene vare gjorte af forsvarlige Planker og forsynede med svære, smeddede Hængsler ...; til daglig Brug var der lukket med Lås og Bolt og Slå. Så gik man ud og ind ad en liden Låge – »hos Porten« – der stængedes ved Nattetider; men iøvrigt var forsynet med dobbelt Lukke til at aflåse indvendig og udvendig. Her var anbragt en vældig Dørhammer, hvis dundrende Slag averterede, at Omverdenen havde noget med Beboerne af skaffe ...

Var man så kommen ind, og stod man på den rummelige Gårdsplads, da kunde man vel se på Tårne og Spir, som ragede frem over Tagrygge og Trætøppe, at

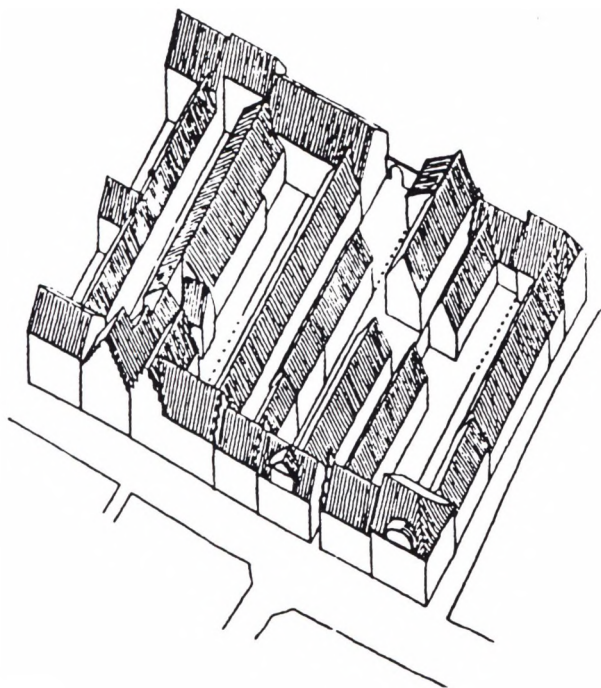
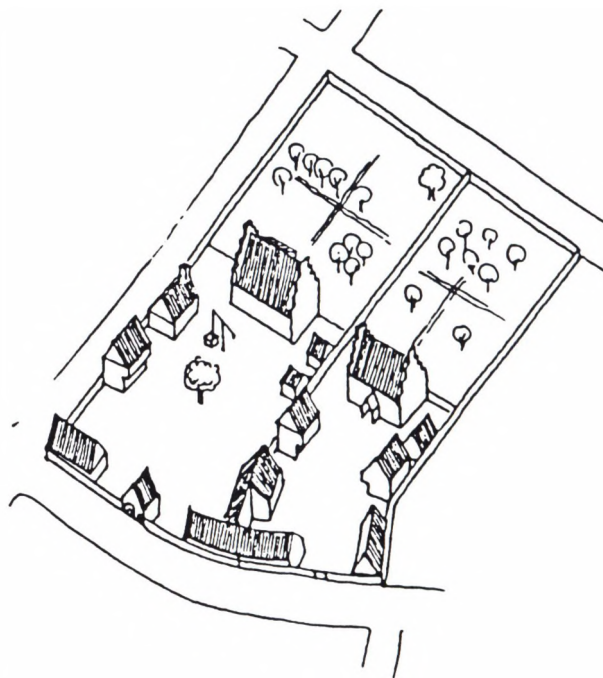

Fig. 1. Tv. Karré mellem Stengade og Strandgade i Helsingør. Senmiddelalderligt bebyggelsesmønster med en arealopdeling i lange, smalle grundstykker og

en tæt bebyggelse. Th. To kannikerresidenser i København. Bebyggelsen er mere åben med hovedhuse midt på grunden. Efter Engqvist 1974 (publ. 1976).

man var midt i Hovedstaden; men hævede man ikke Blikket ud over de nærmeste Omgivelser, da måtte man snarest tro sig hentryllet til en enlig Gård i en afsides Egn på Landet.

Til den ene Side lå Stuehuset – en grundmuret, to-etages, gothisk Bygning fra Kannikernes Tid – med røde Mure, med pyntelige, kamtakke Gavl og sikkert med spidsbuede Blindinger over de forholdsvis små Vinduer. Til Baggrund havde det Abildhaven ...

På de andre Sider af Gårdspladsen, som var brolagt og forsynet med Brønd, og hvor man vist tør tænke sig et rigt Dyreliv, lå en Del Bindingsværks Udhuse – kli-

nede og kalkede, med tjærede og rødmalede Stolper –, dels Halvhuse, der støttede sig til Ringmuren, og dels Bygninger på et eller to Stokværk, med Svaler.

Abildgården, ..., var af betydelig Størrelse, og ud mod denne var Våningshuset forsynet med et Udskud ...» (5).

Det konkrete eksempel var den aneligste af residenserne, den gamle degnegård, som vendte ud til Store Kannikestræde, Lille Fiolstræde og Skidenstræde; men i alt væsentligt stemte Degnegården og de øvrige residenser overens (6).

Mejborg fortsætter:

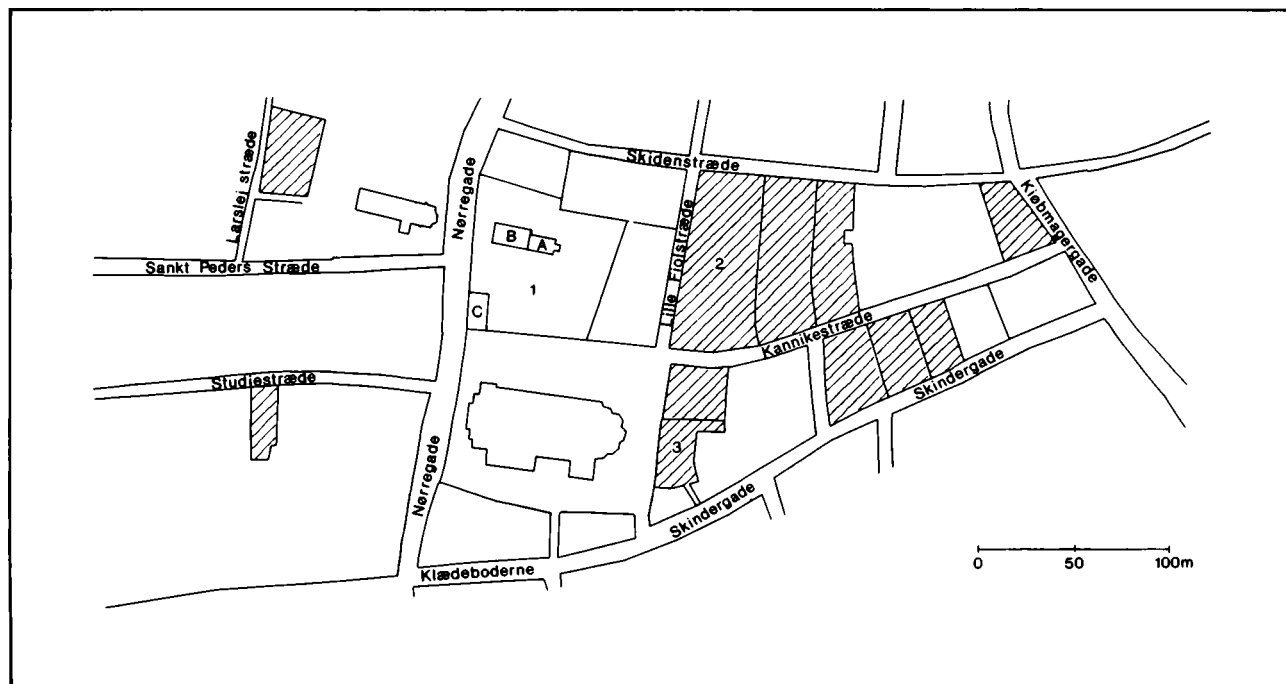

Fig. 2. Universitetsfirkanten og professorresidenjerne omkring 1580. Professorresidenjerne er markeret med skråskraver. 1. Den middelalderlige bispegård med tre stenhuse. A. Konsistoriehuset. B. »Professorboligen.« C. Kollegiehuset. 2. Degnegården. 3. »Juristens gård hos skolen.« Mål 1:4000.

»Overalt genfandt man den store Mængde Udhu-
se, såsom: Badstue, Bryggers, Salthus, Vognskur, He-
stestald, Kohus, Svinegel, Gåsesti, Pilater og Vedham-
mer« (7). »Bryggerset indeholdt næsten altid en Fol-
kestue – »Stuen hos Bryggerset« – og nogle Herber-
ger. Våningshuset lå i Regelen på Grænsen mellem
Gårdspladsen og Haven – ikke ud til Gaden – i Over-
ensstemmelse med Forholdet i en Del af Adelsgårdene
her i Byen ...

Kun tre af Professor-Residentserne havde grundmu-
rede Huse, der alle skrev sig fra Kannikernes Tid ...«
(fig. 2).

Disse tre var Degnegården, den tilstødende residens,
der lå ud for Lille Kannikestræde og »Juristens Gård
hos Skolen« (8). Sidstnævnte lå stik øst for Vor Frue
Kirke og kirkegård som den søndre af to tidligere kan-
nikeresidenser. Residensen havde have ud mod kirke-
gården, og foruden »det store Hus« omtales »det lille
Stenhus«, som var forsynet med udskud og vendte gav-
len til kirkegården. Selv om Mejborg kun fører stenhu-
sene tilbage til kannikernes tid, er det ikke usandsyn-
ligt, at andre af husene kan stamme fra samme perio-
de. Mønstret kan næppe tænkes at have ændret sig
radikalt så kort tid efter Reformationen.

Kannikeresidenserne er imidlertid ikke ene om at repræsentere mønstret i København.

I Universitetsfirkanten (se fig. 2) nord for Vor Frue Kirke ligger inde på grunden et middelalderligt stenhus kaldet Konsistoriehuset (9). Huset blev først omkring 1563 sæde for Universitetets øverste styrende organ (10). Iøvrigt er Universitetets hjemmel på grunden ikke ældre end 1537 (11). Indtil da lå her Roskildebispens københavnske residens, som Konsistoriehuset er den bedst bevarede del af.

Bispegårdskomplekset omfattede ikke mindre end tre stenhuse. Foruden Konsistoriehuset ses endnu rester af et i den sydlige del af Kommunitetet – den lange bygning ud mod Nørregade. Af det tredje stenhus indgår rester i de nedre dele af »professorboligen«, den bygning, som ligger vest for Konsistoriehuset (12). Det tredje stenhus synes at have haft samme længde som nu »professorboligen« og samme dybde, dvs. større dybde end Konsistoriehuset (13). En udgravning af fundamentet og undersøgelse af murværket foretaget i det sene efterår 1985, afslørede endvidere, at det var bygget op til Konsistoriehuset uden at være i forbandt med det og uden at have selvstændig gavl. Altså er det tredje stenhus yngre end Konsistoriehuset. Det viste sig også, at der i husets nordøstre hjørne umiddelbart op til sammenbygningen med Konsistoriehuset havde siddet en hjørnekamin. Endelig kunne det konstateres, at der både før det her berørte hus og før Konsistoriehuset havde ligget et stenhus på grunden.

Konsistoriehuset selv har på en mærkværdig måde klaret sig næsten uskadt igennem alle de brandkatastrofer og krige, som ellers har ramt København og udslettet det meste af den middelalderlige bebyggelse. Så heldigt er det endda gået, at Konsistoriehuset stadig har væsentlige dele af det oprindelige tagværk i behold. En dendrokronologisk undersøgelse daterer

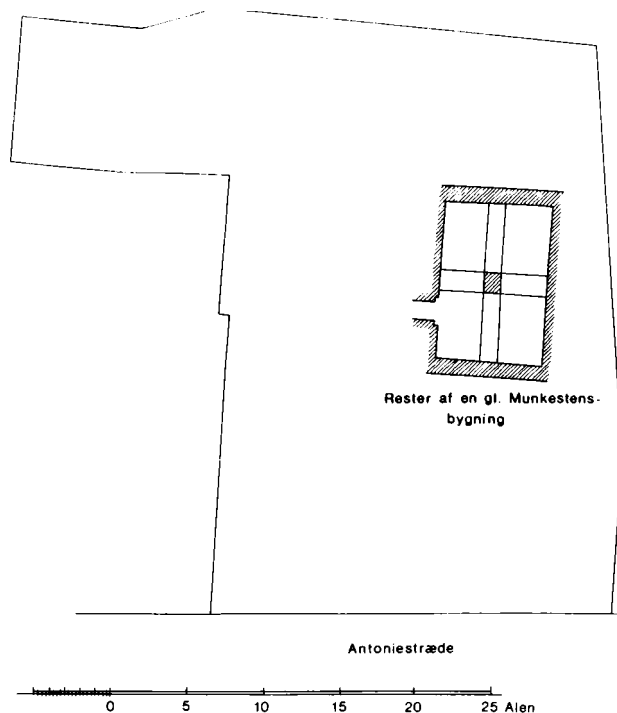

Fig. 3. En formentlig middelalderlig kælder, Antoniegade 11, 13 og 15 i København. Nationalmuseets 2. afdeling. Omtegnet af forf.

tømmeret til ca. 1480 (14). Det står endnu ikke klart, hvordan Konsistoriehuset fra begyndelsen har været indrettet. En oprindelig kamin i den halvt nedgravede kælder (!) røber imidlertid, at det ialfald delvis har fungeret som beboelse. Dette bestyrkes af følgende beskrivelse i Universitetsfundatsen af 1539, ligesom det fremgår, at Konsistoriehuset sammen med det senere tilføjede stenhus i vest har været opfattet som ét hus: »det med kældre, køkkener og værelser, der kunne opvarmes, forsynede hus, der ligger omtrent i midten mod norden, næst ved haven« (15). Universitetsfun-

datsen nævner også stenhuset på hjørnet af Nørregade og Vor Frue Plads; men det var da allerede indrettet til lektorier, og der gives ingen oplysninger om den tidligere brug.

Bispegården har naturligvis haft flere bygninger end de her omtalte – blot af et mere forgængeligt materiale – bl.a. »et lidet hus, hvori der brygges og bages« (16). Bispegården har altså ikke – og det kan vel næppe heller overraske – adskilt sig væsentligt fra kannikeresidenserne.

Endnu et eksempel fra København på en bygningsrest med tilbagetrasket beliggenhed på grunden skal nævnes.

Inde på matr. nr. 238, 239 og 240, Antoniestræde (-gade) 11, 13 og 15 i København (fig. 3) lå tidligere en formentlig middelalderlig kælder (17). Denne ejendom havde før haft matr. nr. 266, og sammen med matr. nr. 265 og 267-268 tilhørte den 1377 Helligåndshuset (18). Matr. nr. 265-267 tilhørte 23.5.1453 og 5.6.1458 Jeppe Wack; derefter nævnes den først 100 år senere, da Frantz Banner til Kokkedal 22.3.1567 mageskifter ejendommen – 3 boder – til sognepræst ved Sct. Nikolaj Kirke, Jacob Nielsen.

Ribe

I Arkitekturstudier fra 1979 foretog Mogens Bencard (19) med udgangspunkt i Ribe en nærmere undersøgelse af mønstret. Han kom frem til 8 eksempler – de to af eksemplerne bevaret eller påvist og sammen med de resterende skriftligt dokumenterede (fig. 4).

Bevaret er Puggården, de kendte høje og lave »stenser« på den nuværende Katedralskoles grund. Den middelalderlige anvendelse af »stenserne« kendes ikke. I 1548 omtales 2 boder »liggendis hos Puggaarden«. I 1955/56 blev der udgravet et stenhus på en grund mellem Grønnegade og Præstegade. Ud fra lag-

sammenhængen må stenhuset dateres til 13-1400-årene og kan efter placeringen at dømmes være identisk med en ejendom, der omtales flere gange i skriftlige kilder først i 1400-årene. I dette århundredes andet årti kommer ejendommen på gejstlige hænder, og omkring 1440 omfatter den et stenhus i gården og 3 boder ved gaden. Som tredje eksempel kan nævnes 4 boder, der ligger ud til gaden foran et tilbagetrasket stenhus, men uden at der kan konstateres nogen indbyrdes forbindelse. I eftermiddelalderlige kilder omtales 3 tidligere kannikeresidenser, hver med et »stense« inde på grunden og en randbebyggelse dels af boder dels af andre bygninger. Det er dog ikke alle eksempler, der har en randbebyggelse af boder; således ikke de sidste to, af hvilke det ene overgår fra borgerlige til gejstlige ejere, medens det andet har et stenhus ud til gaden og et inde på grunden beboet af ejeren. Den sidstnævnte ejendom er borgerligt ejet, men overtages af byen for at tjene som nyt rådhus.

Roskilde

I 1979 publicerede Ingrid Nielsen (20) 4 eksempler i forbindelse med en fremlæggelse af det skriftlige middelalderlige kildemateriale om bebyggelsen langs Allgade og Skomagergade i Roskilde. Da dokumenter næsten udelukkende er bevaret, når ejendommen er kommet i gejstlig besiddelse, er det ikke muligt at få et indtryk af hele bebyggelsen. De skriftlige kilder viser, at mønstret med en eller flere boder til gaden og et stort beboelseshus midt på grunden allerede eksisterede før ejendommen skiftede ejere, og således også her forekom hos borgerstanden.

Efter publikation af eksemplerne fra Ribe og Roskilde er tilsvarende oplysninger ad arkivalsk eller bygningsarkæologisk vej bragt frem for flere byers vedkommende.

Kalundborg

Ved registreringen af Kalundborgs huse konstateredes i to tilfælde ejendomme, Torvet 10 og 12, som bestod af bindingsværkshuse og et på grunden tilbagetrukket stenhus (21).

Køge

Køge kunne ved en undersøgelse af byens kældre i 1984 mønstre tre eksempler på middelalderlige stenkældre med en beliggenhed langt tilbage på grunden og op til skel: Nørregade 4 samt Brogade 5 og 19 (22). Ejendommen, Torvet 9, har bevaret en kælder, der er ældre end det overliggende bindingsværkshus. Kælderen ligger ca. 2,5 m tilbagetrukket i forhold til gadelinien. I Køge skal gadelinierne flere steder have holdt sig næsten uændrede siden senmiddelalderen (23).

Ifølge en beskrivelse fra 1633 skal den gamle præstegård, som lå nord for Kirken på hjørnet af Nørregade og Katekismusgade, have haft et gammelt stenhus inde på grunden (24). Endelig skal det nævnes, at man ved tre udgravninger i Vestergade har afdækket spor af en bebyggelse, hvor husene oprindeligt har været anbragt inde på grunden, men efterhånden rykker frem til gaden (25).

Ålborg

I 1981 gjorde Bodil Møller Knudsen (26) opmærksom på antydninger af det samme bebyggelsesmønster i det skriftlige materiale om Ålborg. Hendes iagttagelser kan suppleres med følgende eksempel.

Ved en udgravning på matr. nr. 471-472, Skolegade

Fig. 4. Matrikelskort over Ribe, 1866. 1. Skolen (Anders Brocks gård). 2. Puggaard. 3. Udgravning 1955 (Jens Pedersens gård?). 4. Anders Bundesens boder. 5. Rådhuset med Jon Bondes tværhus. 6. Kannikerresidens. 7. Sognegaard. 8. Kannikerresidens. Mål 1:3200

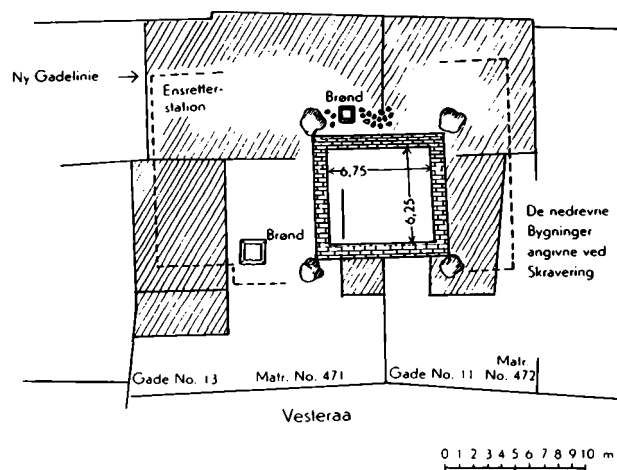

Fig. 5. Skolegade 11-13 i Ålborg. Efter Chr. Iørgensen 1940.

11-13 (27), fandtes i 1934 fundamenter og de nederste 10-11 skifter af et middelalderligt stenhus 7,40 m × 6,90 m i udvendigt mål og med en murtykkelse på 63 cm (fig. 5). Bygningen blev tolket som et tårn hørende til Ålborgs befæstning, idet den lå ud til Vesterå, og der imellem denne og bygningen havde ligget en ca. 2 m høj vold. Intet taler imidlertid imod en tolkning som beboelseshus; den ringe murtykkelse støtter snarere en sådan antagelse. Bygningens nordøstlige og nordvestlige hjørner lå henholdsvis 7 og 7,5 m fra gadelinien.

Viborg

Den nuværende bispegård i Viborg er omtalt 22.1.1558, hvor domkapitlet udlægger afdøde Niels Friis' kannikerresidens til bispegård (28). Den udlagte residens beskrives som »— liggendis østen paa Domkieregardt nesth sønden wp till then gaardt, Mester Jens Michelsszen aff døde, at haffue, nyde, bruge och beholde mett den abildgardt, som ther tiilligger, leg-

gendis westen offuen for Borgewoldt, nesth sønden Mester Jørgen Jenszens gaardt, och mett then kolgardt, liggendis norden wp tiill Graabrøder muer«. Niels Friis blev valgt til kontor i 1520; men det vides ikke, om han har haft gården fra begyndelsen, og hvor længe den har fungeret som kantorresidens. Hovedbygningen i dette anlæg ligger tilbage på grunden, og store dele af huset er endnu bevaret. På grunden har der stået andre stenhuse. En rest af et af dem indgår i sydgavlen i bispegårdens nuværende vestfløj.

Den nuværende Domprovstegård skal muligvis også opfattes som tilbagetrukket (29). Stenhuset ligger ganske vist langs med Sortebrødre Kirkestræde og med en tilmuret dør ud til strædet; men indkørslen ligger nu ved Sct. Leonisstræde, og adgangen til gårdskomplekset har nok også i middelalderen haft den rimeligste placering der. Gården var muligvis oprindelig en adelsresidens. I grundtaksten for Viborg 1682 nævnes den med tilliggende boder og have; men om disse forhold har middelalderlig oprindelse vides ikke.

På matr. nr. 91a, Sct. Nikolajgade 11 (30), er der lidt tilbage på grunden fundet en trappenedgang med den ene tilhørende vange opmuret af muresten samt ved bunden af trappen hjørnet af en mur, hvortil trappevangen har støttet sig. Trappen er måske kælder nedgangen til et antagelig middelalderligt stenhus, der kan have ligget tilbagetrukket i forhold til Sct. Nikolajgade.

Haderslev

I 1960 blev en undersøgelse foretaget af de middelalderlige husrester i Apotekergade 11 (31). En arkivalisk undersøgelse bragte for dagen, at ejendommen i middelalderen måtte have været hjemsted for kollegiatkapitlets lektur (32). Ved lekturernes oprettelse blev det besluttet at bygge et stenhus med overhængende kælder;

Fig. 6. Apotekergade 11 i Haderslev. Situationsplan af Johannes Herz i Nationalmuseets 2. afdeling.

men oprettelsesdokumentet 5.2.1465 udtrykker ikke klart, om huset skal anvendes som skolebygning for lektorens elever. Det er imidlertid et spørgsmål om en sådan anvendelse overhovedet ville kræve en udformning, der var forskellig fra de almindelige byhuse (33). Husresterne befandt sig ca. 8 m fra gadelinien, og anden middelalderlig bebyggelse blev der ikke konstateret ved undersøgelsen (fig. 6). Vi ved dog fra oprettelsesdokumentet, at der var flere bygninger.

Malmø

Under den nordlige ende af en magasinbygning fra midt i 1800-årene lå inde på den såkaldte Kruseska gården nr. 132-33 i kvarteret 6 Magnus Smek en velbevaret middelalderkælder. Antagelig har der rejst sig et stenhus over kælderen. Fundamenterne til et trappe-tårn blev fundet ved bygningens østre side (34).

Til dette eksempel slutter sig Kompanihuset nr. 369/371 i kvarteret 48 Claus Mortensen (35) samt et par stenhuse syd for Kompanihuset, men i samme kvarter (36). Kompanihuset skal i den første tid have

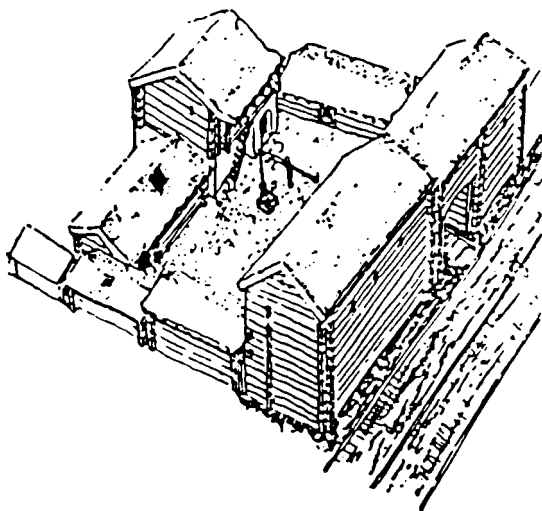
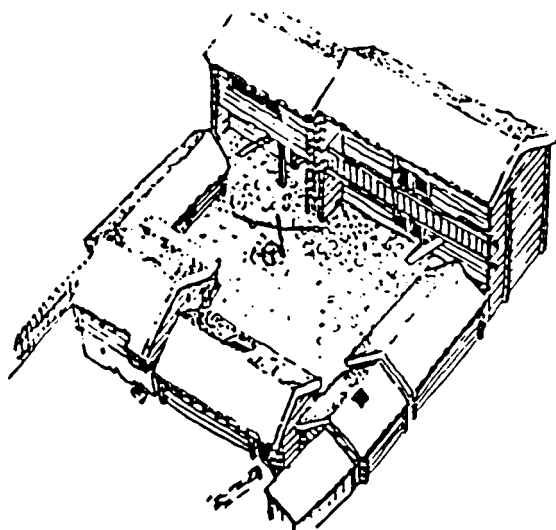

Fig. 7. Svensk bygård i middelalderen, som Erik Lundberg (1948) forestillede sig den.

været en søgningegård – en adelsejet gård til ejerens brug under ophold i byen. Også andre af de nævnte huse kan have været søgningegårde. Einar Bager (37) finder det tænkeligt, at herremændene søgte at sikre deres undertiden ubeboede gårde ved at opføre dem bag en afskærmende randbebyggelse af boder. Den økonomiske gevinst ved boderne har sikkert også spillet en rolle. Bager understreger iøvrigt, at det særdeles righoldige skriftmateriale vedrørende 15- og 1600-årenes bebyggelse i Malmø ikke indeholder vidnesbyrd om en sådan tidligere placering af beboelseshuset.

Lund

I Lund forekommer 2 eksempler. Det ene – kendt som superintendentens bolig – lå på Domkirkens grund; det andet – en søgningegård i slægten Krognos eje 1390-1483 – er endnu delvis bevaret og ligger i kvarteret Döbeln, Mårtenstorget 1. Huset dateres til 1400-årene; men resterne af en ældre kamtakket gavl hidrører måske fra 12- eller 1300-årene (38).

Sverige og Norge

Mønstret med det tilbagetrukkede hovedhus og en randbebyggelse er ikke udelukkende et dansk fænomen. Ragnar Blomqvist (39) skriver således om den svenske bybebyggelse: »Under 1200-tallet synes en bestämd tradition ha stabiliserats för byggnadernas gruppering på en sv. stadstomt av normaltyp. Vid huvudgatan låg en loftbod, slutet mot gatan så när som på den tvärs genom längan gående inkörsporten. Mot gården hade den dörrar och svalgång. Vanl. inrymde den stall och förrådsrum. Inne på gården låg, parallellt med gatuhuset, dels det egentliga bostadshuset och dels ett till dettas ena gavel anslutande hus med bostadsrum över en murad källare, en s.k. källarstuga. Ännu längre in på tomten kom byggnader för borgar-

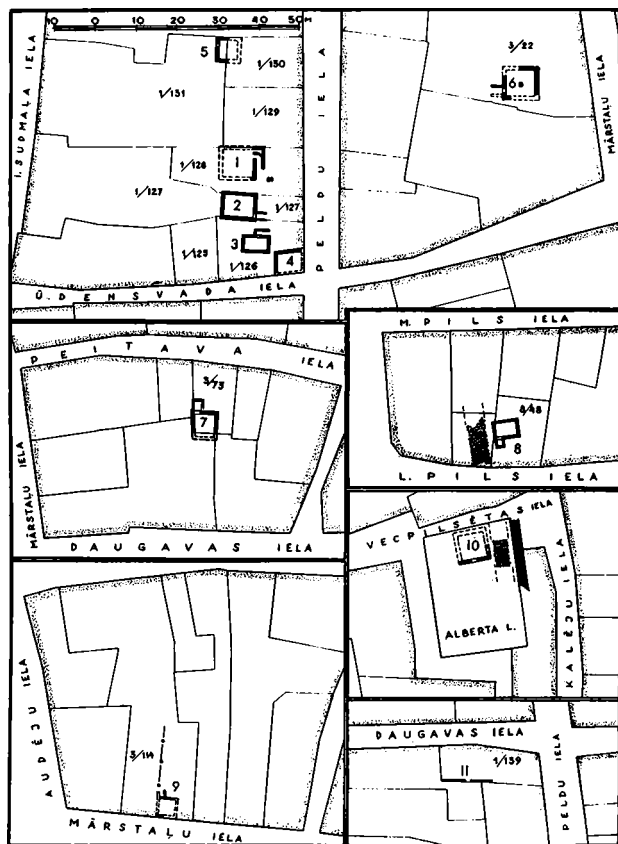

Fig. 8. Middelalderlig bebyggelse i Riga. Efter A. Caune 1978.

ens eget hushåll: lada och fähus, vilka gärna hölls åtskilda från mangården. Allt utom källaren var timrat, och bostadshus, källarstuga och loftbod var av samma typer som motsvarande hus på landsbygden. Mönstret, som er dokumenteret i skriftlige kilder, er endnu tidligere omtalt af Erik Lundberg (40) (fig. 7) og Sigurd Erixon (41). I Sigtuna (42), der regnes som ældst af Sveriges egentlige middelalderbyer, menes mønstret

at have været repræsenteret; og i byer som Uppsala, Västerås, Arboga, Söderköping, Sala samt i byer uden middelalderlige aner var der langt op i tiden et sådant mønster. I Stockholm kunne man endnu i slutningen af 1400-årene støde på en stue liggende inde på grunden (43). På dette tidspunkt var reglen ellers her en bebyggelse i flere etager ud til gaden (44).

I Norge har man samme opfattelse af borgernes bygårde i middelalderen (45).

Tyskland og det sydlige Østersøområde

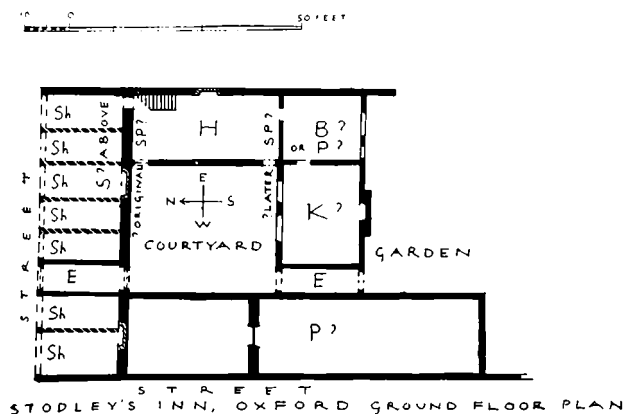
I Sachsen og Westfalen optræder der bl.a. små stenhuse af tårnagtig karakter under navne som »Steinwerk«, »Sten«, »Steinkammer«, »Steinhaus« eller »Kemenat« (46). I Westfalen er de til at begynde med sjældent beboelseshuse, men anvendes som magasiner. I de sachsiske byer f.eks. Halberstadt, Meissen, Naumburg, Hildesheim, Braunschweig, Osnabrück og Bremen indtager de små stenhuse en placering som beboelseshuse inde på grunden – i nogle tilfælde med en randbebyggelse af magasiner, i andre tilfælde med et forhus af træ (47). Senest er et sådant mønster konstateret i Lübeck (48).

I det østlige Baltikum er tilbagetrukne stenhuse – undertiden med forhuse af træ – erkendt i Tallinn og Riga (49) (fig. 8).

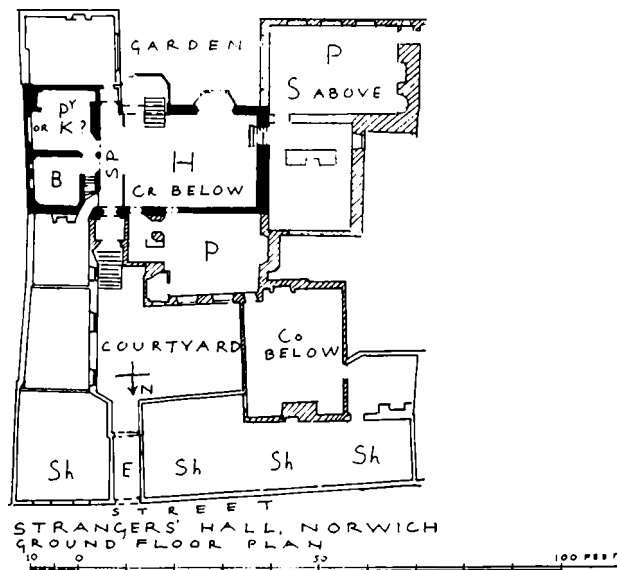
England

I England omtaler skriftlige kilder fra Oxford tilbagetrukkede beboelseshuse med en randbebyggelse af mindre huse og butikker, som kunne udlejes særskilt og udover Oxford kender man til anlæg i London, King's Lynn, Norwich, Wincanton m.fl. (50) (fig. 9).

Det er et ret beskedent antal eksempler på det åbne mønster, vi i det foregående har kunnet fremdrage.

STODLEY'S INN, OXFORD GROUND FLOOR PLAN

STRANGERS' HALL, NORWICH GROUND FLOOR PLAN

Fig. 9. Middelalderlige engelske byhusplaner. Hovedhuset H har sædvanligvis en hall med tilstødende økonimirum, køkken eller lignende. Efter W. A. Pantin 1964.

Som den bedst belyste by kunne Ribe stille med 8 eksempler. Hvis vi skal påvise flere, er grundens størrelse i sig selv ikke nok. Andre anlæg, f.eks. vinkelanlæg med boder, kræver lige så meget plads og træffes i øvrigt på samme tid (51). Isoleret er heller ikke det tilbagetrukkede beboelseshus en garant for tilstedeværelsen af det åbne bebyggelsesmønster. På de smalle grunde i Visby bliver de i det åbne mønster fritliggende huse blot stillet op efter hinanden. Loftsboden er blevet til et højt magasin med gavl mod gaden; beboelseshuset ligger inde på grunden bygget sammen med magasinets baggavl, og inderst følger eventuelt en kælderstue (52). Som supplement til Visbyeksemplet kan også nævnes de nedertyske beboelseshuse med forhus af træ.

Det åbne bebyggelsesmønster er i det foregående fortrinsvis blevet omtalt i sammenhæng med stenhuse. Vi har ikke så mange oplysninger om, hvorvidt mønstret har omfattet træ- og bindingsværksbebyggelsen; men der synes ikke at være noget i vejen herfor at dømme ud fra de svenske byer og f.eks. de udgravninger i Køge, som er nævnt foran.

Om en sammenhæng med landbebyggelsen kan der kun gisnes. Desværre er overgangen mellem landsbystrukturen og bystrukturen føje kendt i Danmark; men indhegnede gårde med tilbagetrasket hovedhus er der på landet gammel tradition for (53). Vi kan endelig henvise til Gunnar Svahnströms mangeårige undersøgelser af bebyggelsen på Gotland (54), den »landlige« bebyggelse i de svenske byer og den tyske »ackerbørg«.

Det bevarede skriftlige kildemateriale fortæller, at såvel adel som gejstlighed og det velhavende borgerskab kunne være ejere af store ejendomme. Skriftmaterialet er overvejende gejstligt med de muligheder for fejltolkninger, dette naturligvis indebærer. Det er der-

for ikke muligt, selvom det åbne mønster hyppigt nævnes i sammenhæng med adel og gejstlighed, at afgøre, om mønstret har større konstans i disse kredse end andre. Da hverken adelen eller gejstligheden drev borgerlig næring, er ansporelsen til en kraftigere erhvervsmæssig udnyttelse af grunden dog ikke til stede hos disse grupper. Om det gejstlige gods kan det siges, at det er dødt gods, og verdslig jurisdiktion har således ingen indflydelse på form og udvikling. Vi ved imidlertid ikke, om der findes en bestemt type kannikeresidens. Kun om et af eksemplerne i det foregående kan det konstateres, at det er bygget specielt til en gejstlig, nemlig Apotekergade 11 i Haderslev. I lektorens oprettelsesbrev tales der om, at man vil give en grund vest for Kirken med alle dens bygninger og løsøre; og man beslutter, at der på samme grund skal opføres et stenhus med overhængende kælder og i dybden på den anden side af kælderen to rum i længden 36 fod og i bredden 22 fod. Byggematerialer som teglsten og mørtel fremskaffer kollegiatkapitlet; men lektoren må selv klare den fremtidige vedligeholdelse (55).

3. Det lange, smalle grundstykke med tæt bebyggelse
Den tætte bebyggelse på de lange, smalle grundstykker, som vi træffer i Helsingør i Sundtoldskareen, forekommer også i flere sønderjyske byer, bl.a. Flensborg og Tønder, Åbenrå og Haderslev (56). Tidligere så man heri en påvirkning fra hansestæderne; idet man dér genfandt den samme grundstyksdisposition (57). Vilhelm Lorenzen (58) har bl.a. udtrykt det således: »Alt i Middelalderens Dage havde denne nedertyske Udstykningspraksis vundet Hævd og var trængt ind i Følge med det stærke Pres Syd fra af en ældre og mere fremskreden Bykultur – ... Men det var ikke sket uden Modstand. En stille Kamp var ført med nedarvet dansk Bygeskiks brede Grunde og har gjort sig gæl-

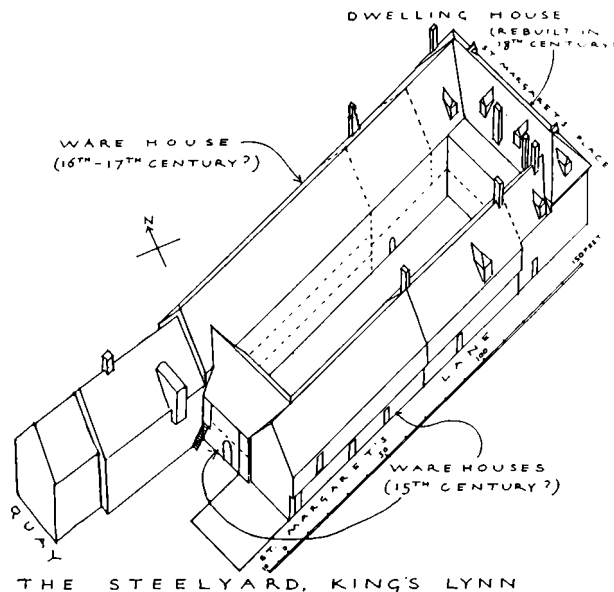

Fig. 10. Eksempel på den middelalderlige bebyggelse i King's Lynn, Norfolk, hvor karréerne er opdelt i lange grundstykker med en tæt bebyggelse. Efter W. A. Pantin 1964. Jfr. samme publikation fig. 64.

dende baade her og der«. Men mønstret er også kendt i Norge, England (fig. 10) og Nederlandene. De store udgravninger bl.a. i Bergen, Tønsberg, Oslo, Skien og Trondheim (59) har vist, at denne byplanstruktur lå fast, før den hanseatiske bykultur for alvor kunne gøre sig gældende. Overensstemmelserne ligger derfor ikke i et fælles oprindelsessted, men i en parallel afhængighed af naturgivne forhold og funktionelle omstændigheder. Disse byer er således ofte placeret i et ugunstigt terræn med pladsmangel ved torv og havn og med en økonomisk struktur, der først og fremmest er baseret på fjernhandel.

4. To bebyggelsesmønstre

I sin artikel om det åbne mønster i Ribe omtaler Ben-

card (60) bebyggelsen på Dammene, der idag træder frem med lange, smalle grunde og en tæt bebyggelse ligesom Sundtoldskaréen i Helsingør. Først i sen- og eftermiddelalderlig tid bliver Dammene det sted, hvor storkøbmændene fæster bo, og den nye grundstykdisposition udvikler sig. Da de fleste eksempler på det åbne mønster hører 13- eller begyndelsen af 1400-årene til, fører disse omstændigheder Bencard ind på tanken om et ældre og et yngre bebyggelsesmønster gående fra en mere ekstensiv mod en mere intensiv grundudnyttelse.

Vi ved ikke meget om, hvorvidt grundstykkerne i Danmark viser kontinuitet i form og størrelse. De skriftlige kilder er for få, og byudgravninger dækker sjældent så store flader, at de giver udsagn om grundskellene. Da H. U. Ramsing (61) skrev sit værk om København i middelalderen, mente han, at grænserne imellem grundene ikke havde ændret sig. De almindelige ejendomme skulle derfor have haft en bredde på 14-24 m eller mere og en længde på 50-80 m. I Ribe kunne man i forbindelse med en udgravning konstatere, at et tidligere skel ikke sammenfaldt med det nuværende (62).

I Dordrecht (63) har udgravninger afdækket yngre husfundamenter, som ikke afveg fra de oprindelige grundskel; men i Staveren (64) og Amsterdam (65) var det anderledes. I førstnævnte by lå yngre bygningsrester ind over de gamle grundskel og i den sidstnævnte kunne i nogle tilfælde konstateres en kontinuitet, i andre såvel deling som sammenlægning af grundstykkerne. Udgravningsfeltet ved Damrak i Amsterdam berettede iøvrigt om en bebyggelse, der i den første tid var af landlig karakter og havde bestået af ca. 7 m brede, sikkert lave huse af træ. En senere øget økonomisk aktivitet omkring havnen førte til de omtalte delinger og en gavlbredde på husene fra 4,5-6 m.

Grundskellene skal have holdt sig uforandrede i Hamburg siden 1100-årene (66), mens udgravninger i Slesvig og Lübeck har vist ændringer i mønstret. Skellene imellem de forskellige grundstykker var i Slesvig (67) markeret ved flettede hegn og kunne følges tilbage til 11-1200-årene. Den nederste bebyggelse afveg imidlertid ca. 15° fra de yngre, og skellet fulgte afvigelsen.

4-5 grunde i Lübeck, Hundestræse 9-17, blev afdækket i 1974-76 (68). Her kunne det konstateres, at bebyggelsen havde bredt sig over betydeligt større grundstykker i 1200-årene end senere (fig. 11). Først omkring 1300 var opdelingen af hele arealet i de nuværende enheder så nogenlunde gennemført, og ikke før 1614 var det sidste grundstykke udfyldt med bebyggelse (fig. 12).

Noget tyder altså på, at de lange, smalle grunde ikke er et mønster, som de nederlandske eller nedertyske byer er født med. Ændringerne i grundstykdispositionen synes nøje at hænge sammen med en kraftig merkantil ekspansion ligesom den knopskydning ud i vandet, man finder i norske og nederlandske bryggebyer. Arealerne ved torv og havn bliver så eftertragtede, at der ikke længere er en fornuftig økonomi for det bedre borgerskab i de store, brede grunde, selvom de har en randbebyggelse af boder. Den gårdagtige bebyggelse opgives til fordel for den lukkede, ofte gavlhusprægede bebyggelse. I byer eller købstæder, hvis næringsliv er mere differentieret, er udviklingen ikke nær så markant. Det må vel også være en del af forklaringen på, hvorfor vi i en række danske og svenske byer finder en mere sammensat bebyggelsesstruktur.

5. Bebyggelsen. Stenhuset

De skriftlige kilder fortæller nu og da om et køkken, stegers, bryggers, herberg, en stald eller lignende og giver således glimtvis et billede af de mange bygnings-

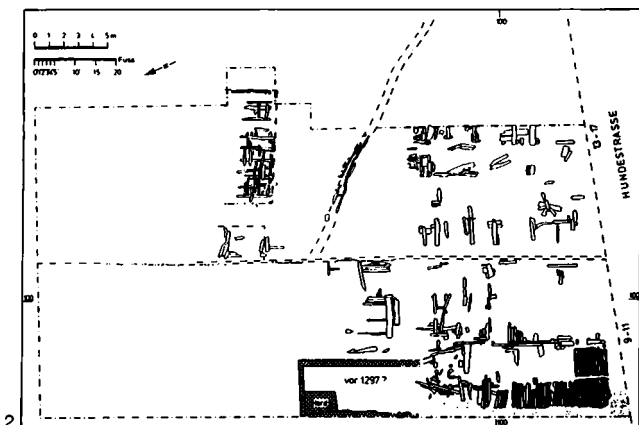
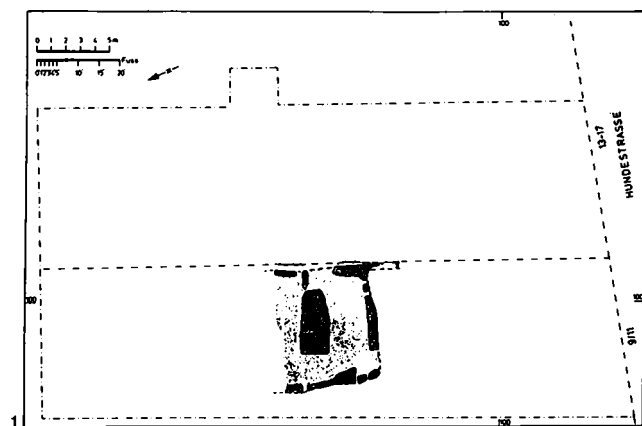

Fig. 11. Lübeck, Hundestrasse 9-17. Rekonstruktion af grundstyks- og bebyggelsesforhold på grundlag af udgravninger gennemført i årene 1974-76. 1. Første halvdel af 1200-tallet. 2. 1200-tallet. Efter Wolfgang Erdmann 1983.

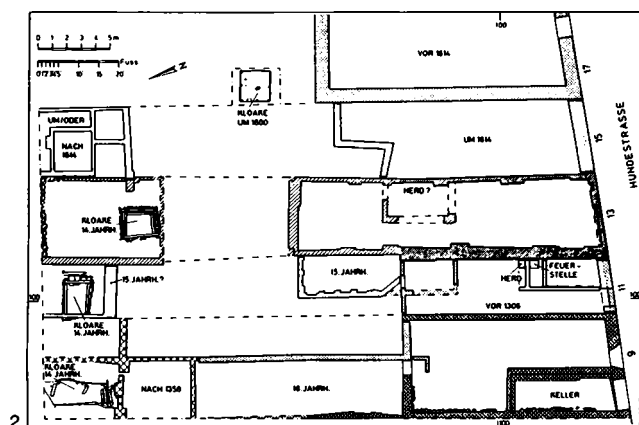
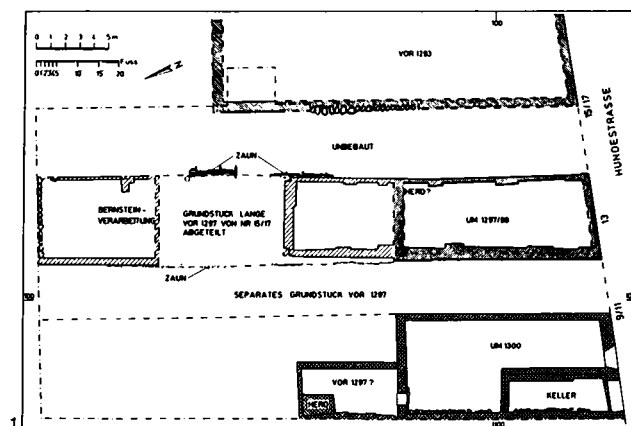

Fig. 12. Lübeck, Hundestrasse 9-17. 1. Før 1300. 2. Senmiddelalder og frem til omkring 1614. Efter Wolfgang Erdmann 1983.

dele, en bygård i middelalderen kunne bestå af. En gang imellem hører vi også om det materiale, husene er opført af; f.eks. hvis det er noget så bemærkelsesværdigt som sten. Undersøgelser i de senere år har vist, at stenhuse i vore byer ikke var nær så ualmindelige, som

man før troede (69). En præcis lokalisering af stenhuse, nævnt i skriftlige kilder, er ikke let, og en identificering med bevarede stenhuse er sjældent mulig. I Danmark haves kendskab til stenhuse i byerne fra ialfald slutningen af 1200-årene (70); men på nordisk grund

optræder de endnu tidligere, idet de ældste stenhuse i Visby skal være opført omkring 1200 (71). At datere et stenhuse kan være meget vanskeligt, da det ofte beror på stiltræk, som kan høre et længere tidsrum til; men hovedparten af de bevarede eller delvis bevarede stenhuse i Danmark må være fra sidst i 14- eller først i 1500-årene. Dette betyder, at stenhuse i Danmark er blevet bygget, brugt, ombygget eller nedrevet og erstattet af andre bygninger i træ, bindingsværk eller sten – alt efter behov. Hvad der er tilbage, er kun de huse eller dele deraf, som ved skæbnens begunstigelse er skånet.

Vi vil nedenfor søge at følge det tilbagetrukkede beboelseshus historisk, dvs. de tilfælde, hvor byggematerialet er sten, og med nogle eksempler fra Tyskland vise, hvordan en bebyggelsesudvikling kan ske i retning inde fra grunden og ud mod gaden.

Beboelsestårnet er en af de ældste stenhustyper, der får indpas i byerne. I udpræget tårnform kender vi typen fra byer i Flandern, Sydtyskland, Nord- og Midtitalien, og den skal antagelig opfattes som afledt af donjon/barfreden – den fyrstelige borgs fæstnings/beboelsestårn (72).

De italienske tårne er egentlig ikke at betragte som beboelseshuse; men som stridstårne og som magt- og prestigesymboler for indehaverne, der enten kunne være byadel, rige købmænd, bankierer eller handelskon-sortier (73). Stridstårnene nyder størst udbredelse i tiden fra midten af 1100-årene til midten af 1200-årene, hvor flere af de italienske bymagistrater efterhånden har indført strenge restriktioner imod tårnene enten ved forbud eller ved indskrænkninger af tårnhøjden. Fra begyndelsen af 1200-årene begynder man i de italienske byer at opføre beboelige tårnhuse (74).

I de sydtyske byer blev beboelsestårne opført af lav-

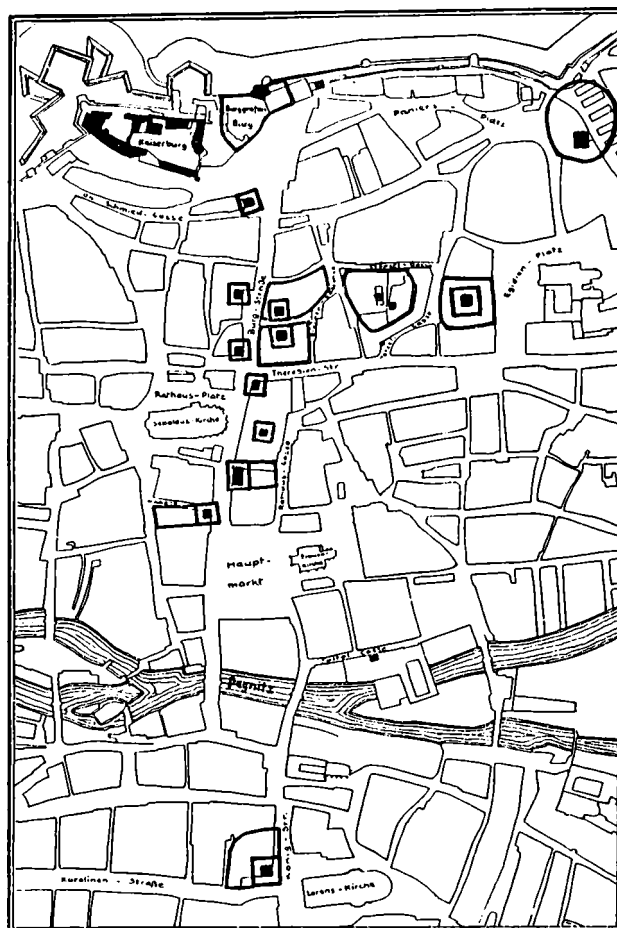

Fig. 13. Udsnit af en plan over den gamle bydel i Nürnberg med ministerialsæder fra 1100-årene eller begyndelsen af 1200-årene indtegnet. Efter H. Pöhlmann: Der Schutz- und Trutzbau der ältesten Nürnberger Herrensitze, Erlangen 1933.

adel i kirkens og landsfyrsternes tjeneste fra en gang i 1100-årene (75). De udgjorde i tiden omkring bygrundlæggelserne det højeste sociale lag, før et

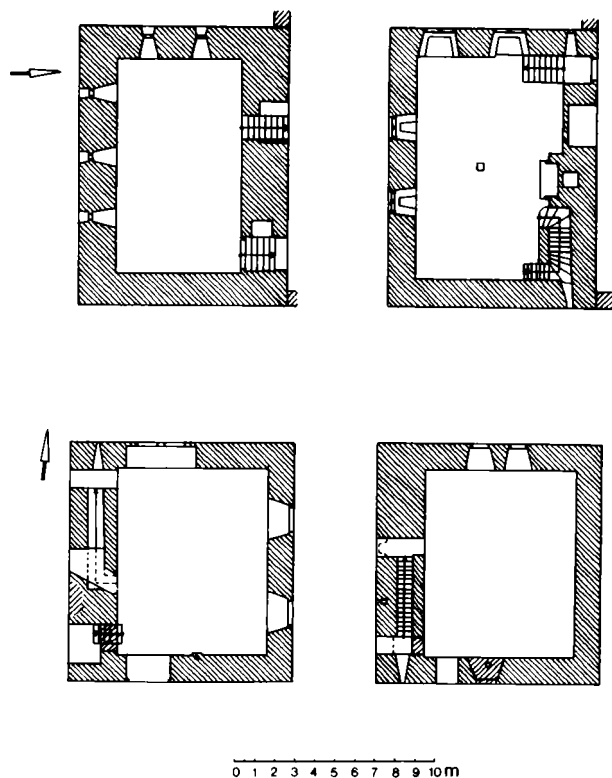

Fig. 14. Osnabrück, Bierstrasse 7 og Dielingerstrasse 13 fra omkring 1225-50. Øverst. Kælder og grundstokværk. Nederst. Grundstokværk og øvre stokværk. Efter Adolf Ide 1939. Omtegnet af forf.

egentligt bypatriciat udviklede sig. Disse såkaldte »Eigenbefestigung« var sikre tilflugtssteder for ejerne og foruden at være magtsymboler gerne placeret på strategisk vigtige steder (76). Fæstningskarakteren kan være så stærkt udtalt som f.eks. i Nürnberg (fig. 13), hvor tårnene har ligget bag ringmure; men alvoren bliver hurtigt en ren skueffekt, og stærke impulser fra den gejstlige arkitektur får betydning for byhusets fortsatte udvikling. Med de mindre bastante tårnhuse fal-

der kreneleringen ofte væk, saddeltaget kommer til, og dimensionerne reduceres betydeligt. For såvel beboel-sestårnene som tårnhuse gælder det, at de hyppigt kun udgør ét led i et større gårdskompleks, som også kan omfatte træhuse. De kan ligge tilbagetrukket eller ved gadelinien (77).

Til de huse, der i en videre udvikling næsten helt har mistet tårnkarakteren, hører de tidligere omtalte »Steinwerke«, »Sten«, »Steinkammere«, »Stein-häuser« eller »Kemenate«. Om de tidlige stenhuse i Bremen, hedder det bl.a. i Rynesberg- og Schenekrø-nikken (78): »Omkring året 1200, noget før og noget efter, begyndte man at bygge de store stenkamre, såvel på grund af brandfaren, som også for, at de rige folk, som udøvede megen højmod og vold, kunne sove sik-kert deri.« I samme krønike bliver om mordet på borg-mesteren, Arnd von Gröpelingen, 1304 fortalt, at unge, overmodige adelsmænd bevæbnede brød ind i hans hus og derpå løb videre op til stenkammeret, hvor borgmesteren lå syg til sengs.

Sakserspejlet (79), Landsretterbogen fra omkring 1220, fastlægger, at man uden tilladelse fra landsdom-meren må opføre en bygning i tre etager af træ eller sten, nemlig med en kælder og to derover liggende etager, således at en dør fører ind i bygningen i terræn-niveau. Det er tilladt at omgive grundstykket med et hegn af stolper eller en mur, dog ikke højere end en rytter til hest kan række.

Alene ved hjælp af disse skriftlige kilder har vi fået en del at vide om typen. Vi kan dog ikke omtale dem under ét, da der findes lokale forskelle fra by til by; men vi vil her nøjes med at se på udviklingen i Osnabrück, Braunschweig, Goslar og Lübeck. I samtlige byer tilhører ejerne det øvre sociale lag: adel, gejstlig-hed eller bypatriciat.

De ældste eksempler i Osnabrück, vi har et nøjere

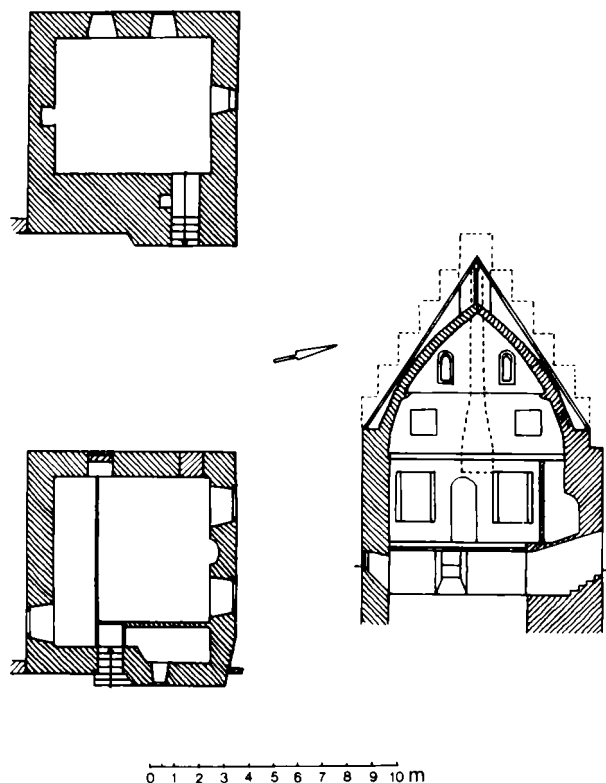

Fig. 15. Osnabrück, Hasestrasse 26. Kælder, grundstokværk og snit. Efter Adolf Ide 1939. Omtegnet af forf.

kendskab til, er Bierstrasse 7 og Dielingerstrasse 13 fra omkring 1225-50 (80) (fig. 14). De lå inde på grunden med langsiderne parallelt med gaden og adgang udelukkende fra den mod forhuset vendende side i terrænniveau. Al indre færdsel i stenhuset måtte foregå via trapper i murlivet eller via trætrapper. Placeringen af de adgangsgivende døre yderligt i langsiderne kunne tyde på, at forhusene ikke oprindeligt har dækket stenhusenes facader eller har været betydelig bredere end

disse. Stenhusene indeholdt en overhvelvet kælder, en stueetage med træloft og endelig en overhvelvet 1. etage. Der var kun ét rum i hver etage og ingen oprindelige opvarmningsanordninger.

Udviklingen i gotisk tid (81) går på en klar udbygning af forbindelserne mellem forhuset og baghuset, så de til sidst er organisk forbundet med hinanden. Det sker bl.a. ved en drejning af stenhuset på 90°, så tagryggen kommer til at ligge vinkelret på gaden. Brandmuren og forskellig tagrygshøjde bevares dog i første omgang. Stueetagen bliver til et beboelsesrum ved indbygning af kaminer; men det er uden undtagelse kun stueetagen, der kan opvarmes. Kælderen og den øverste etage anvendes antagelig som magasiner (fig. 15).

I 1500-årene synes hustypen at nå sin største udbredelse i Osnabrück; men enkelte eksempler kendes fra 1600-årene (82). Man har efterhånden opgivet hvælvet over den øverste etage, og murene over kælderen bliver derfor ofte opført i bindingsværk. Samtidig opgiver man skillemuren i tagetagen mellem for- og baghus, og tagrygningen føres helt igennem i samme højde.

To former for tidlig bebyggelse lader sig konstatere i Braunschweig (83).

På de største og middelstore grunde kunne man træffe stenhuse af ofte anseelig længde i to etager. De lå ved gaden, og sådan at den længste side vendte mod denne (fig. 16).

På de mindre grunde fandtes – tilbagetrukket – små stenhuse, gerne placeret i det ene grundskel, vinkelret på gaden og i bedre organisk sammenhæng med forhuset end i Osnabrück. Den væsentligste forskel er nok, at hvælv ikke var en hyppig forekomst i Braunschweig. Forhuset var sjældent et ægte gavlhus; men havde indgang fra en portindkørsel ved langsiden, hvor et selvstændigt porthus snart kom til. Som nævnt i Sakser-spejlet kunne en grund omgives med en mur – en ret,

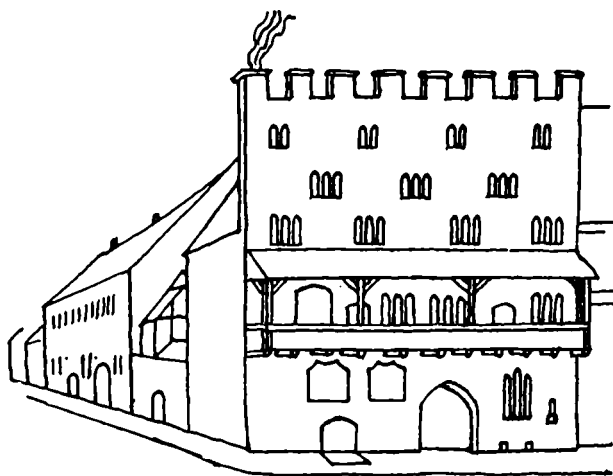

Fig. 16. Braunschweig. Huset An der Martinikirche 7 med smalsiden mod Heydenstrasse og de dér tilsluttende bygninger. Efter Rudolf Fricke 1974.

man ofte synes at have gjort brug af i Braunschweig og samtidig det første skridt til at omsætte forhus og porthus helt eller delvis i sten. På denne måde kunne en langhusvinkelbebyggelse dannes (fig. 17) – en udvikling, der skal høre hjemme i 13-1400-årene.

De små stenhuse i Goslar stod ikke bag et forhus, men ved siden af et gavlhus – dog således, at de hver for sig havde selvstændigt tag (84) (fig. 18). Indretningen adskilte sig også fra den tidligere omtalte, idet et køkken rykkede ind i stenhusets stueetage og 1. etage overtog stuefunktionen. Hvælv kom først til i senmiddelalderen. Den vigtigste ændring af bebyggelsens karakter i denne udformning var – antagelig fremmet af de mange brande – en drejning af gavlhusets tag på 90°, så gavlen istedetfor blev vendt mod naboen. Herfra var der ikke langt til en fælles tagoverdækning med stenhuset – en udvikling mod langhuset, som i Goslar skal være sket i 14-1500-årene (fig. 19).

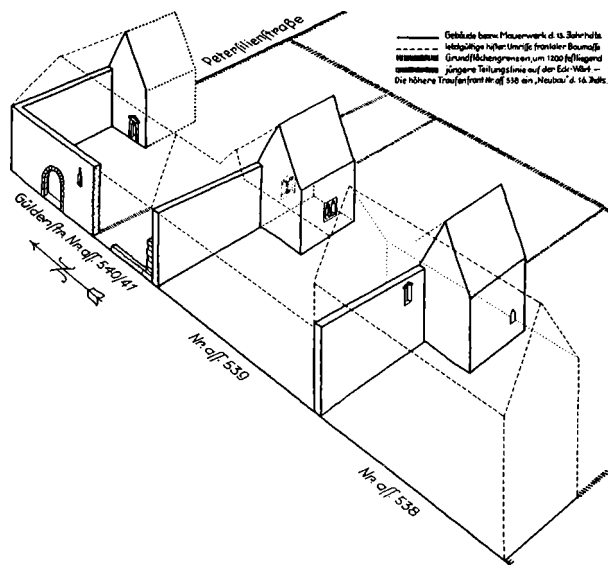

Fig. 17. Braunschweig. Skematisk fremstilling af bebyggelsen på tre nabo Grundstykker langs den sydlige side af Guldensstrasse i 1200-årene. Efter Rudolf Fricke 1974.

Først i de senere år har man konstateret steinwerk- eller kemenatagtige stenhuse i Lübeck (85). På nuværende tidspunkt er det ikke muligt at give en detaljeret beskrivelse, da det fremdragede materiale ikke er særlig omfattende.

Kapitelstrasse 5 hører til de foreløbig bedst belyste eksempler, idet ejendommen også er beskrevet i et dokument fra 1290. Grundstykkets oprindelige bebyggelse – et træhus ved gaden, blev antagelig før 1250 afløst af et stenhus midt på grunden (fig. 20). Grundens øvrige bebyggelse var ved dokumentets udfærdigelse en stald i vinklen mellem den østlige nabo og Kapitelstrasse og endnu en bygning – en lade – formentlig længere inde på grunden. Omkring 1330 skiftede be-

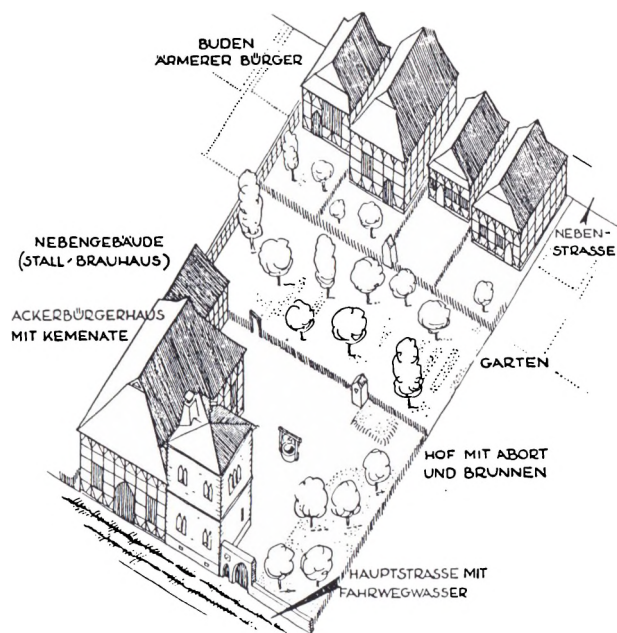
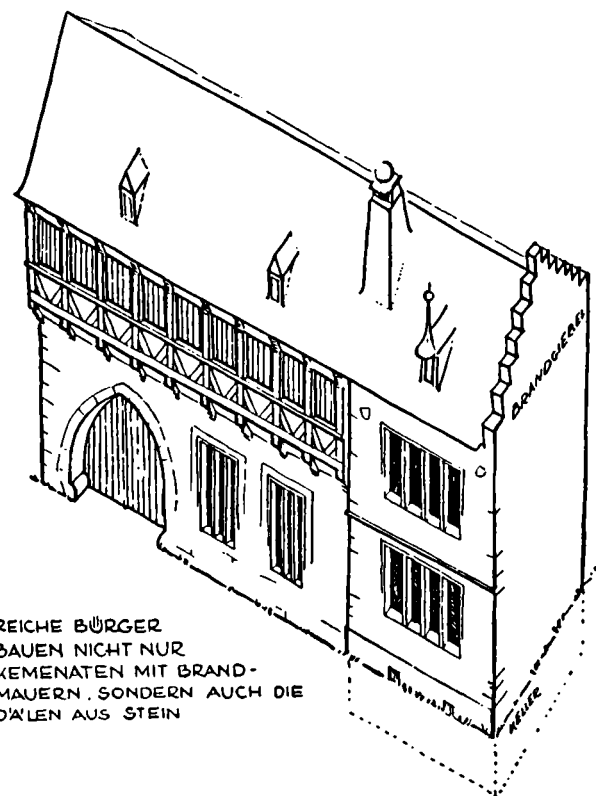

Fig. 18. Goslar. Bebyggelsens strukturplan i perioden 11. til 14. århundrede. Efter Hans-Günther Griep 1959.

byggelsen igen karakter, da et halle- eller dielehus blev opført – inde på grunden suppleret med et separat beboelseshus. I løbet af 1300-årene blev de to bygninger bygget sammen, forhuset forhøjet og udstyret med nye gavle.

Koberg 2 repræsenterer en anden udvikling (fig. 21). Her stod oprindeligt med langsiden vendt mod gaden en salsbygning fra første halvdel af 1200-årene. Lidt før 1300 blev der føjet et kemenat til med overhvalvet kælder. Kælderen havde ikke én, men flere indgange og formodes at have tjent både som magasin og handelsbod (86). Omkring 1315 nedrev man langmurene og vendte tagryggen 90°, så man fik et gavl-

REICHE BÜRGER
BAUEN NICHT NUR
KEMENATEN MIT BRAND-
MAUERN. SONDERN AUCH DIE
DÄLE AUS STEIN

Fig. 19. Goslar. Udvikling af facadehuset 1400-1450. Efter Hans-Günther Griep 1959.

huskompleks, dvs. et dobbeltgavlhus som følge af den forhåndenværende bredde.

En tilsvarende sammenfatning af bebyggelsesudviklingen i de danske købstæder kan ikke fremlægges på nuværende tidspunkt. Vi ved endnu for lidt om den tidlige bebyggelse – derunder stenhushusbebyggelsen. De rester af den middelalderlige stenhushusbebyggelse, der er

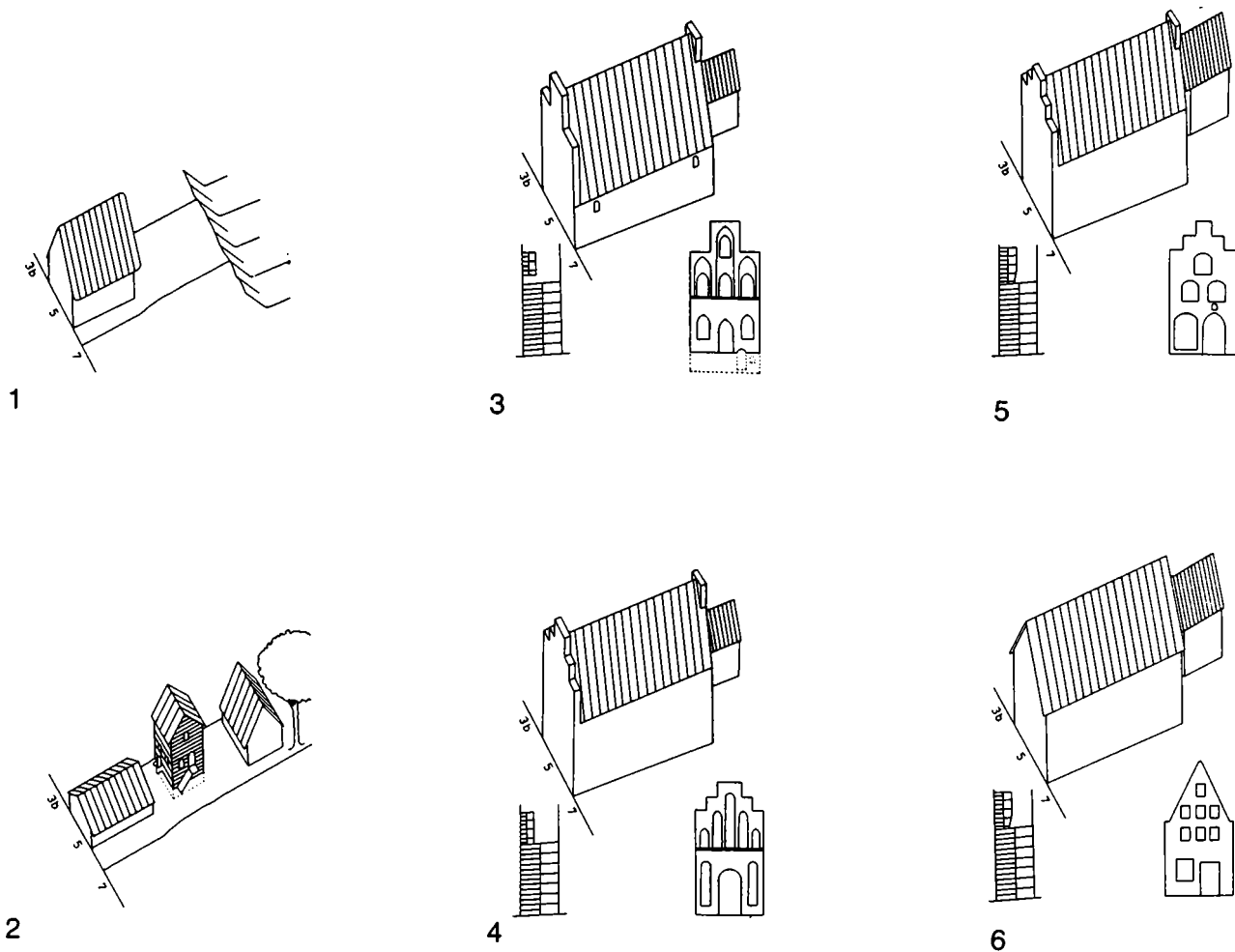

Fig. 20. Lübeck, Kapitelstrasse 5. Rekonstruktionsforsøg set fra nordvest. 1. 1200-tallet. 2. Før 1290. 3. Omkring 1330. 4. Anden halvdel af 1300-tallet. 5. Efter 1422. 6. Omkring 1768. Efter Wolfgang Erdmann 1983.

bevaret til idag, er få i forhold til det antal stenhuse, som engang synes at have eksisteret. Derfor kan mate-

rialet være lidt tilfældigt at drage slutninger ud fra. Nogle forhold bør dog trækkes frem (87).

Det har tidligere været hævdet, at langhusbebyggelsen var den absolut fremherskende i danske byer, og at gavlhuset, hvor det optrådte, var af hanseatisk oprindelse. Det bevarede materiale kan imidlertid ikke bekræfte dette. Gadebilledet synes tværtimod at have været stærkt varieret, sammensat af såvel langhuse som gavlhuse og vinkelanlæg. I Sønderjylland og på Sydfyn kan der spores en vis nedertysk-frisisk indflydelse på gavlhuset; men i det øvrige Danmark har gavlhuset ingen fælles træk med det hanseatiske diele-gavlhus. Det danske gavlhus er en salsbygning og følger sig således mere naturligt til det omfattende nordvesteuropæiske materiale om denne hustype.

Der er naturligvis fælles træk imellem de enkelte bevarede stenhuse i Danmark; men de mange små forskelle er måske det mest iøjnefaldende. For forståelsen af dette er det vigtigt at erindre sig udviklingen i de fire nedertyske byer. Huse er kubiske celler, der kan kombineres på utallige måder alt efter de givne omstændigheder – funktion, geografisk placering, økonomisk formåen; men også impulser udefra kan påvirke resultatet. Med dette i tankerne synes der også at være grund til forsigtighed med generelle betragtninger over de to bebyggelsesmønstre, som har været omtalt her. Fremtidige undersøgelser af de eksisterende huse vil selvfølgelig kunne give ny viden, og fremtidige udgravninger må omfatte ikke blot én grund, men større dele af et kvarter. Og flere slags kvarterer må undersøges – ikke indenfor en enkelt by, men i flere. Først da vil man få sande udsagn om alder og indbyrdes forhold.

Noter

En varm tak til arkitekterne Hans Henrik Engqvist, Erik Hansen, Holger Schmidt og Mette Pihler for diskussion af artiklens form og indhold.

1. H. H. Engqvist 1976 p. 173 ff. Kannikeresidenserne er tidligere

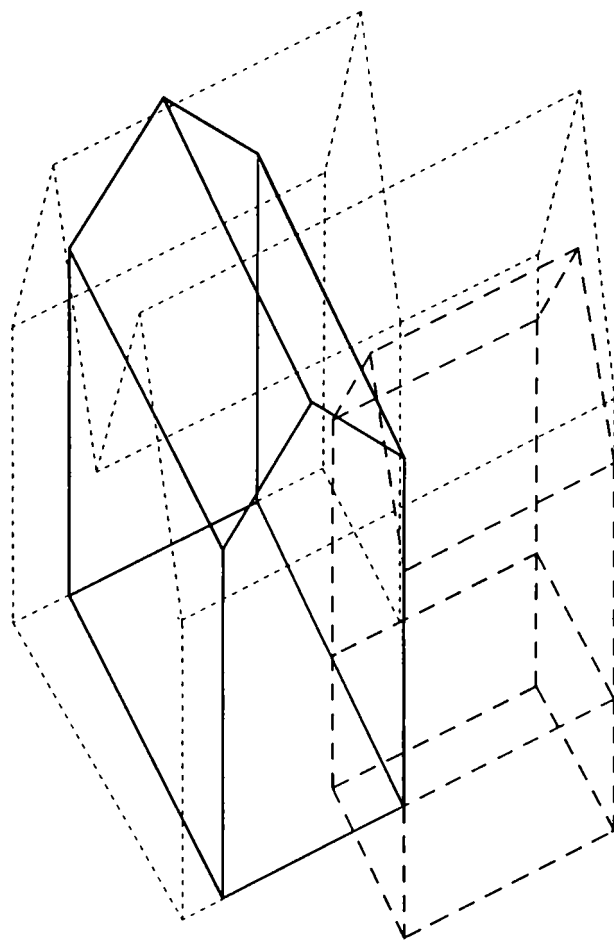

Fig. 21. Lübeck, Koberg 2. Aksonometrisk sammentegning af de forskellige byggefaser. Efter Wolfgang Erdmann 1982.

omtalt i Richard Mejborg 1881 p. 65 ff. samt Vilhelm Lorenzen 1947 pp. 185-86.

2. En ny definition af begrebet bod er givet af Bodil Møller Knudsen 1981 og 1982. Se også Køge Bys Historie 1985 pp. 174-76 og Ingrid Nielsen 1985 pp. 133-34.

3. Richard Mejborg 1881 p. 76.
4. Richard Mejborg 1881 pp. 67-70.
5. Udskud eller lude træffes flere steder, bl.a. også i Kalundborg, Adelgade 6-8 og 15. Kalundborgs Historie 1983 pp. 30-32, 83-84 og 100-06.
6. Richard Mejborg 1881 pp. 67 og 71.
7. Svinegel = svinesti.
Pilat = retirade.
Vedhammer = brændehus.
Richard Mejborg 1881 p. 90-92.
8. Richard Mejborg 1881 p. 76.
9. Engelstoft og Werlauff 1836, Richard Mejborg 1879, Tillægget spec. pp. 16-18, Bering Liisberg 1904 pp. 281-87, 289-92, 300-03 og Villads Villadsen 1980 p. 127 ff.
10. Rigsarkivet. KU (= Københavns Universitet) 18.01.02. Den centrale økonomiske forvaltning. Universitetsregnskaber ved rentemester/kvæstor 1563-64 fol. 32b.
11. Engelstoft og Werlauff 1836 p. 2 og note f.
12. Fredningsstyrelsens 6. kontor. Journalark vedr. »Professorbolig ved Universitetet.« Frederik Weilbach 1930 upag.
13. Rigsarkivet. KU 23.03.02. Kommunitetets tegnskaber 1692-93 bilagene Nos. 15 og 17.
Rapport om udgravning og murværksundersøgelse nov.-dec. 1985 i Københavns Bymuseum Jour. nr. AA 83. En tidligere iagttagelse i »professorboligen« er gjort af Morten Aaman Sørensens i 1975. Jour. nr. 534/75 Nationalmuseets 2. afdeling.
14. Venligst meddelt af museumsinspektør Niels Bonde, Nationalmuseets 8. afdeling.
15. Engelstoft og Werlauff 1836, p. 4.
16. Engelstoft og Werlauff 1836, p. 6.
17. Opmåling i Nationalmuseets 2. afdeling.
18. H. U. Ramsing 1962 pp. 49-51.
19. Mogens Bencard 1979 pp. 35-45. Eksemplerne er her ikke refereret i samme rækkefølge som i originalpublikationen.
20. Ingrid Nielsen 1979 pp. 59-77.
21. Kalundborgs Historie 1983 pp. 34-35.
22. Køge Bys Historie 1985 p. 129 ff.
23. Køge Bys Historie 1985 pp. 42 og 128-29.
24. Køge Bys Historie 1985 p. 162.
25. Køge Bys Historie 1985 pp. 42, 109, 116 og 118.
26. Bodil Møller Knudsen 1981 pp. 71-72.
27. Chr. Iørgensen 1934 pp. 14-16 og Chr. Iørgensen 1940 pp. 14-15 samt billede 10.
28. Hans Krongaard Kristensen 1980. Dette upublicerede hovedfagsspeciale ved Aarhus Universitet er venligst stillet til rådighed af forfatteren. Pp. 11, 30-31, 42, 63-64 og bilagene 7-10.
29. Hans Krongaard Kristensen 1980 pp. 35, 42 og bilagene 39-43. Hans Krongaard Kristensen 1981 pp. 163-72.
30. Hans Krongaard Kristensen 1980 p. 53.
31. Johannes Herz 1961 pp. 13-21.
32. Johannes Chr. Nielsen 1936 pp. 19-21. AarsberetGeh II nr. 40, pp. 40-41.
33. Ved Kalundborgs Kirke ligger indbygget i kirkegårdsmurens nordvesthjørne et lille to-etages hus fra omkr. 1500, som ialfald fra Reformationen og til latinskolens nedlæggelse 1739 tjente som bolig for skolens rektor. Man har ingen sikker viden om husets anvendelse før Reformationen; men der er hidtil foreslået en brug som præstebolig. Huset kan – for så vidt lige så godt – have været latinskole og rektorbolig fra begyndelsen. Huset minder i type om den i 1880 nedrevne latinskole på Sct. Peders Kirkeplads i Næstved fra omkr. 1500, »Peder Syvs hus« således kaldt efter sprogmanden Peder Syv, der virkede ved skolen 1658-64. Begge har/havde en uopvarmet nedre etage (= skolestue?) og en 1. etage forsynet med kamin (= rektorbolig?). Husene er af loftbodtype.
Litteratur og opmålinger: Kalundborgs Historie 1983 pp. 33-34, 90-91. ÆNA 1913 Tavle 10-12. Arne Nystrom 1974 pp. 11 og 17. Vilhelm Lorenzen 1912 pp. 21-23. ÆNA 1902 Tavle 11-12.
34. Einar Bager 1971 pp. 285-86 og p. 203.
35. Sven Rosborn 1973, spec. pp. 65-66.
36. Einar Bager 1971 p. 280 og note 147 p. 399.
37. Einar Bager 1971 p. 280.
38. Anders Andrén 1980 p. 26 og p. 45, kort 15 II; p. 73 og kort 19, 5. Yngve Lövegren 1953: Superintendentens bostad, pp. 22-33, p. 42 og p. 51. Henvisningerne er venligst meddelt af Anders Andrén, Lund.
39. Ragnar Blomqvist 1971 sp. 626.
40. Erik Lundberg 1948 pp. 40-51, spec. p. 40.
41. Söderberg og Erixon 1953 pp. 270-83.
42. Ragnar Blomqvist 1971 sp. 612.
43. Söderberg og Erixon 1953 p. 277.
44. Tord O:son Nordberg 1935 pp. 79-110, Tord O:son Nordberg 1936 pp. 281-96. Tord O:son Nordberg 1939 pp. 127-174. Tord O:son Nordberg 1975.
45. Kristian Bjerknes 1979 p. 99. Jfr. note 59 ndf.
46. Cord Meckseper 1982 pp. 131-34. Et »Steinwerk« var vistnok

- oprindelig en uopvarmet magasinbygning, mens »Kemenatet« (af latin: *caminata* = ovn, kamin) var i besiddelse af en varmekilde. Senere er begreberne blevet blandet sammen.
47. Adolf Ide 1939, Klaus Peter Flesche 1949, Hans-Günther Griep 1959, Rudolf Fricke 1974. Henvisninger til flere byer i Cord Meckseper 1982 pp. 131-34. Se også litteraturhenvisningerne i note 48.
 48. Günther P. Fehring 1981 pp. 267-81. Manfred Neugebauer 1980 pp. 149-180. Wolfgang Erdmann 1982 pp. 220-32. Wolfgang Erdmann 1983 pp. 19-38 og Abb. 6-12.
 49. Helmi Üprus 1976 pp. 141-64. A. Caune 1978 pp. 100-118. Tysk resumé p. 118.
 50. W. A. Pantin 1964 pp. 202-39, spec. pp. 203-04, 205-06, 223-28 og 233-39. Se også sammesteds pp. 173-81.
 51. Ingrid Nielsen 1979 p. 69.
 52. Gunnar Svahnström 1953 pp. 247-55.
 53. Se f.eks. Sten Hvass 1976 pp. 142-58 og Sten Hvass 1979 pp. 27-39. Steensberg og Østergaard Christensen 1974.
 54. Gunnar Svahnström 1976 pp. 9-28. For yderligere litteratur, se samme artikel note 1, p. 28.
 55. »Vt huiusmodi tam salutare opus ad effectum debitum possit deduci, fundum parochialem in occidenti Ecclesie situatum, cum omnibus suis edificiis et pertinentiis ad officium lecture predictae de consensu dicti domini Episcopi perpetuo donauimus ac donamus per presentes. Promittimus bona fide pro nobis et successoribus nostris ordinare, quod in eodem fundo edificetur domus lapidea cum cellario testudinato in altitudine vltra cellarium cum duobus lobiis in longitudine triginta sex pedum et in latitudine viginti duorum pedum. Pro hiis exhibentur de fabrica materialia laterum et cementi. Dictus vero Lector pro tempore eandem curiam suis expensis extunc perpetuo in esse conseruare teneatur.« AarsberetGeh II nr. 40, Uddrag fra p. 41. Gejstlighedens byggeri af stenhuse og mangel på vidnesbyrd om dette omtales i Ingrid Nielsen 1985 p. 140.
 56. Vilhelm Lorenzen 1947 p. 181.
 57. Karl Hauke 1967: Friedland, Østpreussen p. 16. Abb. 4, p. 17; Elbing pp. 31-32, Abb. 29-31; Danzig pp. 56-57, Abb. 70-71, Königsberg p. 75, Abb. 103. Hans Hübler 1968 p. 13, Abb. 3.
 58. Vilhelm Lorenzen 1947 p. 181.
 59. Asbjørn Herteig 1974 pp. 119-20. Petter B. Molaug 1983 pp. 249-259.
 60. Mogens Bencard 1979 p. 43.
 61. H. U. Ramsing 1940 pp. 118 og 173.
 62. Mogens Bencard 1979 p. 44 note 29 og Ingrid Nielsen 1985 pp. 131 ff. I sidstnævnte omtales Ribesbygrundenes størrelse. Bilag II pp. 174-75.
 63. Regteren Altena 1970 pp. 128-40.
 64. Herbert Safartij 1973 pp. 367-420, p. 398.
 65. Regteren Altena 1963-64, 1964-65 pp. 51-84, spec. pp. 62-66. Regteren Altena 1970 p. 136.
 66. Regteren Altena 1963-64, 1964-65 p. 81 note 18.
 67. Volker Vogel 1974 pp. 101-112, spec. pp. 111-112.
 68. Günther P. Fehring og Hans Georg Stephan 1978 pp. 29-38, 71-73 og 75-80. Wolfgang Erdmann 1982 pp. 220-32. Wolfgang Erdmann 1983 pp. 19-38.
 69. Emnet er taget op af Hans Krongaard Kristensen 1981, MIV 10 (1980) pp. 30-35. Se også Kalundborgs Historie 1983, Ingrid Nielsen 1985 pp. 136-41 og Køge Bys Historie 1985.
 70. Ingrid Nielsen 1981 pp. 20-21.
 71. Waldemar Falck 1983 pp. 195-202, p. 199.
 72. Cord Meckseper 1982 pp. 111-12.
 73. Michael Braune 1983 p. 69 ff.
 74. Michael Braune 1983 p. 132 ff.
 75. Cord Meckseper 1982 pp. 111-12.
 76. Hans-Joachim Mrusek 1973.
 77. Richard Strobel 1967 pp. 93-116. For Basel, se pp. 114-15 note 79. Hans-Joachim Mrusek 1973 p. 30. Richard Strobel 1976. Anita Wiedenau 1979.
 78. Adolf Ide 1939 noten p. 14. Hans-Joachim Mrusek 1973 p. 36 note 1.
 79. Wolfgang Erdmann 1983 p. 21, p. 28 note 6. Sakserspejlet er publiceret i: Eicke von Repgow, *Sachsenspiegel*, (Landrecht) udg. af C. Frhr. von Schwerin, indledning af H. Thieme, Stuttgart 1977.
 80. Adolf Ide 1939 pp. 11-13.
 81. Adolf Ide 1939 pp. 13-18.
 82. Adolf Ide 1939 pp. 18-21.
 83. Rudolf Fricke 1974.
 84. Hans-Günther Griep 1959.
 85. Günther P. Fehring 1981. Manfred Neugebauer 1980. Wolfgang Erdmann 1982. Wolfgang Erdmann og Peter Nielsen 1982 pp. 233-45. Wolfgang Erdmann 1983.
 86. På tysk »Kaufgewölbe«. Denne brug af kældre som handelsbod er kendt viden om. I Danmark forekommer også eksempler – formentlig Sct. Mogensgade 7, 9 og 31 i Viborg og de middelalderlige kældre i Roskilde. Hans Krongaard Kristensen 1980 bi-

- lagene B2-3, B15-16, B17-19. Eugeniusz Gasiorowski 1979 pp. 189-211, spec. p. 197 ff. Se også Køge Bys Historie 1985 p. 176.
87. De fremsatte påstande beror på en gennemgang af det indsamlede materiale om stenhus i Nationalmuseets 2. afdeling og de senere års publikationer. Se i øvrigt de øvrige artikler i dette skrift.

Kildeudgaver og litteratur

- Andrén, Anders: Lund, Medeltidsstaden bd. 26, Stockholm 1980.
- Bager, Einar: Malmö Byggnadshistoria. Malmö Stads Historia, Första Delen, Malmö 1971.
- Bencard, Mogens: Et middelalderligt bebyggelsesmønster. Arkitekturstudier tilegnede Hans Henrik Engqvist, Kbh. 1979.
- Bering Liisberg: Konsistoriebygningen i Universitetsgaarden. Arkitekten 6. Aarg., Kbh. 1904.
- Bjerknes, Kristian: Borgerhus før nyere tid. Arkitekturstudier tilegnede Hans Henrik Engqvist, Kbh. 1979.
- Blomqvist, Ragnar: Stadsbebyggelse och stadsplan, artikel i Kulturhistorisk Leksikon för Nordisk Middelalder bd. 16, Kbh. 1971 sp. 611-30.
- Braune, Michael: Türme und Turmhäuser. Untersuchungen zu den Anfängen des monumentalen Wohn- und Wehrbaus in Toscana (1000 bis 1350). Diss. der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln, Köln 1983.
- Caune, A.: Rigas 13.-14. gs. »Mura Nami« (Stenhus), Arheologija un Etnografija 12, Riga 1978. Lettisk med tysk resumé.
- Engelstoft, L. og E. C. Werlauff: Udsigt over Kiøbenhavns Universitets-Bygnings Historie fra Universitetets Stiftelse indtil 1836, Kbh. 1836.
- Engqvist, Hans Henrik: Über die Gestaltung und Disposition des Bürgerhauses in Dänemark um 1500. Häuser und Höfe. Acta Visbyensia V, Visby 1976.
- Erdmann, Wolfgang: Die Entwicklung des Lübecker Bürgerhauses im 13. und 14. Jahrhundert. Die Heimat 89/6-7, Neumünster 1982.
- og Peter Nielsen: Ein Testament, Baubefunde und Dendrochronologie: Umbau des Lübecker Bürgerhauses Kapitelstrasse 5 im 15. Jahrhundert. Med undersøgelsesresultater af Sigrid Wrobel, Die Heimat 89/6-7, Neumünster 1982.
 - Entwicklungstendenzen des Lübecker Hausbaus 1100 bis um

1340. Eine Ideenskizze. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, Bd. 7, Bonn 1983.
- Falck, Waldemar: Die Bauentwicklung Wisbys im 12. und 13. Jahrhundert. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, Bd. 7, Bonn 1983.
- Fehring, Günther P.: Alt Lübeck. Desuden: Probegrabung 1974 auf dem Grundstück Hundestrasse 9 in Lübeck. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, Bd. 1, Frankfurt am Main 1978.
- Fachwerkhaus und Steinwerk als Elemente der frühen Lübecker Bürgerhausarchitektur, ihre Wurzeln und Ausstrahlung. Offa 37, 1980, Neumünster 1981.
- Flesche, Klaus Peter: Die Kemenaten der Stadt Braunschweig, Diss. Ing., Braunschweig 1949.
- Fricke, Rudolf: Das Bürgerhaus in Braunschweig; Das deutsche Bürgerhaus, Bd. 20, Tübingen 1974.
- Gasiorowski, Eugeniusz: Roskilde Algade i middelalderen. 13 bidrag til Roskilde by og egns historie. Roskilde Museum 1979.
- Griep, Hans-Günther: Das Bürgerhaus in Goslar; Das deutsche Bürgerhaus, Bd. 1, Tübingen 1959.
- Hauke, Karl: Das Bürgerhaus in Ost- und Westpreussen; Das deutsche Bürgerhaus, Bd. 8, Tübingen 1967.
- Herteig, Asbjørn: Die archäologischen Untersuchungen auf Bryggen in Bergen. Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Bericht über ein Symposium in Reinhausen bei Göttingen April 1972. Teil 2 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil. hist. Klasse 3. Folge, Nr. 84), Göttingen 1974.
- Herz, Johannes: Apotekergade 11, Haderslev; Haderslev Amts Museum 1961.
- Hvass, Sten: Das Eisenzeitliche Dorf bei Hodde, Westjütland. Acta Archeologica, Vol. 46, 1975; Kbh. 1976.
- Fem års udgravninger i Vorbasse. Mark og Montre; Fra sydvestjyske museer, Esbjerg 1979.
- Hübner, Hans: Das Bürgerhaus in Lübeck; Das deutsche Bürgerhaus, Bd. 10, Tübingen 1968.
- Ide, Adolf: Die Steinwerke der Stadt Osnabrück. Ein Beitrag zur Erforschung der Bau- und Wohnkultur alter niedersächsischer Städte. Diss. Ing. Hannover/Osnabrück 1939.
- Iørgensen, Chr.: Det underjordiske Aalborg, Aalborg Amts historiske Samfunds Aarbog 1934.
- Aalborg i Tusind Aar, Aalborg 1940.
- Kalundborgs Historie, bd. 3, Byens Huse udarbejdet af Jørgen

- Ganshorn, Niels Erik Jensen og Poul Tuxen, Redigeret af Allan Tønnesen, Kalundborg 1983.
- Kristensen, Hans Krongaard: Udvalgte problemer vedrørende middelalderlige stenhuse i Viborg med særligt henblik på et dateringsforsøg og en undersøgelse af beboernes sociale tilhørsforhold. Upubliceret hovedfagsspeciale ved Aarhus Universitet 1980.
- Var stenhuse sjældne i middelalderen, MIV (Museerne i Viborg amt) 10, 1980; Viborg 1981.
 - Domprovstegården i Viborg, Hikuin 7, Viborg 1981.
- Køge Bys Historie 1288-1988, Bd. 1: 1288-1850, Køge 1985. Herfra benyttet: Marianne Johansen: Køges udvikling mellem 1350 og 1850. Helge Nielsen: Vestergadekvarterets bebyggelse i middelalderen. Jørgen Ganshorn, Niels Erik Jensen og Helge Nielsen: Handelskvarterets bebyggelse i middelalderen. Hans Henrik Engqvist: Gårde, huse og lejevåninger.
- Lorenzen, Vilhelm: Næstveds borgerlige Bygningskunst til ca. 1850, Meddelelser fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring 4, 1912.
- Vore Byer. Studier i Bybygning I, Kbh. 1947.
- Lundberg, Erik: Byggnadskonsten i Sverige 1400-1650, Sengotik och Renässans, Stockholm 1948.
- Lövegren, Yngve: Lundabiskoparnas residens efter reformationen, Föreningen Det gamla Lund, Årsskrift XXXV, Lund 1953.
- Meckseper, Cord: Kleine Kunstgeschichte der deutschen Stadt im Mittelalter, Darmstadt 1982.
- Mejborg, Richard i Henning Matzen: Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479-1879, Anden Del, Kbh. 1879, Tillæget.
- Borgerlige Huse særlig Kjøbenhavns Professor-Residentser 1540-1630, Kbh. 1881.
- Molaug, Petter B.: Die Entwicklung der norwegischen Stadt im 12. und 13. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, Bd. 7, Bonn 1983.
- Mrusek, Hans-Joachim: Gestalt und Entwicklung der feudalen Eigenbefestigung im Mittelalter. Abhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, Band 60, Heft 3, Berlin 1973.
- Møller Knudsen, Bodil: Ved torv og havn i Aalborg, Hikuin 7, Viborg 1981.
- Boder, Fortid og Nutid 29/3 1982.
- Neugebauer, Manfred: Neue baugeschichtliche Untersuchungen zur Mittelalterlichen Bürgerhausarchitektur; Die Heimat 87, Neumünster 1980.
- Nielsen, Ingrid: Bebyggelsen langs Algade og Skomagergade, Topografiske problemer i det middelalderlige Roskilde III, Historisk årbog fra Roskilde amt 1979.
- Torvene i Ribe, Hikuin 7, Viborg 1981.
 - Middelalderbyen Ribe, 1985.
- Nielsen, Johannes Chr.: Den gamle Præsteskole 1465, Haderslev Samfundets Aarsskrift 1936.
- Nordberg, Tord O:son: Medeltidshus i staden mellan broarna, Samfundet St. Eriks Årsbok 1935, Stockholm 1935.
- Nya undersökningar av gamla hus i staden mellan broarna. RIG 1936, Stockholm 1936.
 - Den medeltida bebyggelsen i kvarteret Cepheus. Samfundet St. Eriks Årsbok 1939, Stockholm 1939.
 - Gamla Stan i Stockholm, Stockholm 1975.
- Nystrøm, Arne: De middelalderlige stenboder på Sct. Peders Kirkeplads, Næstved, Næstved 1974.
- Pantin, W. A.: Medieval English Town-House Plans. Desuden: The Merchants' Houses of King's Lynn. Medieval Archaeology 6-7/1962-63, London 1964.
- Ramsing, H. U.: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, 3. Bd., København 1940.
- Københavns Ejendomme 1377-1728. bd. VIII, Købmager Kvarter v. Albert Fabritius, Kbh. 1962.
- Regteren Altena, H. H. van: Opgravningen aan het Damrak te Amsterdam i Koninklijk Oudheidkundig Genootschap CVI-CVII, 1963-64, 1964-65.
- The Origins and development of Dutch Towns. World Archaeology, Vol. 2, No. 1, June 1970 (London).
- Rosborn, Sven: Kompanihuset i Malmö, Malmöfynd 1, Malmö 1973.
- Safartij, Herbert: Digging in Dutch Towns. Twenty-Five Years of Research by the ROB in Medieval Town Centres. Berichten van de rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 23, 1973.
- Steensberg, Axel og J. L. Østergaard Christensen: Store Valby I. Det Kgl. Videnskabernes Selskab, Historisk-Filosofiske Skrifter 8, No. 1, Part I, Kbh. 1974.
- Stephan, Hans Georg: Archäologische Grabungen im Handwerker-viertel der Hansestadt, Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, Bd. 1, Frankfurt am Main 1978.
- Strobel, Richard: Wehrturm, Wohnturm, Patrizierturm in Regensburg. Festschrift Karl Oettinger, Erlanger Forschungen Reihe A: Geisteswissenschaften, Band 20, Erlangen 1967.
- Das Bürgerhaus in Regensburg; Das deutsche Bürgerhaus, Bd. 23, Tübingen 1976.

- Svahnström, Gunnar: Bostadsskicket på Gotland under medeltiden, Nordisk Kultur XVII, Byggningskultur, Kbh. 1953.
- Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung auf Gotland während des Mittelalters. Häuser und Höfe. Acta Visbyensia V, Visby 1976.
- Söderberg, Bengt og Sigurd Erixon: Svenska Städernas byggnadskultur, Nordisk Kultur XVII, Byggningskultur, Kbh. 1953.
- Villadsen, Villads: Universitetets bygninger. Københavns Universitet 1479-1979, bd. IV, Kbh. 1980.
- Vogel, Volker: Archäologische Untersuchungen in der Altstadt von Schleswig. Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Bericht über ein Symposium in Reinhausen bei Göttingen April 1972. Teil 2 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften im Göttingen, phil. hist. Klasse 3. Folge, Nr. 84), Göttingen 1974.
- Weilbach, Frederik: Tekstbidraget til: Opmaalinger udg. af Odense Bygningsskoles Elevforening, Medlemsbladet 1930: Professorbolig ved Universitetet i København.
- Wiedenau, Anita: Romanischer Wohnbau im Rheinland, Diss. Köln 1978. 16. Veröffentlichung der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität Köln, Köln 1979.
- Üprus, Helmi: Das Wohnhaus in Tallinn vor 1500. Häuser und Höfe. Acta Visbyensia V, Visby 1976.
- ÆNA: Tegninger af Ældre Nordisk Architektur, 4. Samling, 1. Række, Kbh. 1902.
- Tegninger af Ældre Nordisk Architektur, 5. Samling, 4. Række, Kbh. 1913.
- AarsberetGeh II: C. M. A. Matthiessen: Aktstykker til Oplysning om Kannikecollegiet i Haderslev før Reformationen. Aarsberetninger fra Geheimearchivet II, Tillæg, udg. af C. F. Wegener, Kbh. 1860.